

Світлана ЛУЩІЙ,
кандидат філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Т.Г.Шевченка НАН України

«ЛАНКА» В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 821.161.2–94.09“192”

Стаття присвячена одній з найцікавіших літературних організацій 20-х років – «Ланці» (з 1926 року МАРС). Завдяки невідомим архівним матеріалам, листам, спогадам та художнім творам її членів історія «Ланки» постає у контексті літературного життя 20-х років, з'ясовуються хронологічні межі її функціонування, збільшення складу учасників, їхні ідейно-естетичні позиції та стильові пошуки, розглядаються дискусійні проблеми щодо згадуваного угруповання.

Ключові слова: «Ланка», мистецькі засади, ідейні позиції, стильові домінанти.

Серед величезної кількості літературних організацій, які утворилися в 20-ті роки минулого століття, нечисленна «Ланка» (1924–1926) займала особливе місце. Історія цього літературного угруповання дотепер так і не написана. Зі спогадів та листів ланківців – Б.Антоненка-Давидовича, М.Галич, Т.Осьмачки, автобіографії М.Галич вимальовується яскрава картина літературно-мистецького життя 20-х років та виринає чимало невідомих подробиць про згадуване літературне угруповання. Спогади та листи дають змогу рельєфніше окреслити історію виникнення й функціонування «Ланки», а згодом МАРСу (1926–1929), з'ясувати напрями діяльності та основні мистецькі засади організації, ідейно-стильові домінанти творчості її учасників тощо.

Літературна організація «Ланка» вийшла з мистецького угруповання «Аспис» (Асоціації письменників) (1923–1924), куди входила частина ланківців, зокрема В.Підмогильний, Г.Косинка, Т.Осьмачка, Б.Антоненко-Давидович. У книжці «Письменство «розстріляного відродження»: від літературних угруповань до літературної дискусії» Ю.Ковалів зазначав: «Найактивнішими представниками угруповання були Г.Косинка, Т.Осьмачка, Б.Антоненко-Давидович¹, згодом до них приєдналися Є.Плужник, Марія Галич, Б.Тенета» [8; 58]. Загалом у питанні щодо перебування Б.Тенети у «Ланці» (у МАРСі він був напевно) так і не поставлено крапки. Більшість дослідників літератури 20-х років уважають, що згадуваний письменник приєднався вже до МАРСу, а от до «Ланки» не входив. Так, Р.Мовчан у монографії «Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі» писала: «У 1926 р. до них (ланківців. – С.Л.) прилучилися Д.Фальківський, Б.Тенета, І.Багрянний, В.Ярошенко та ін. – так постанала група МАРС (Майстерня революційного слова)» [13; 29]. Т.Осьмачка – член цієї організації – в опублікованих на еміграції у часописі «Прометей» спогадах «Мої товариші. Історично-мемуарна розвідка про людей розстріляного відродження 20-х років» [14] (у 90-х роках ці спогади передруковано в «На-

уковому збірнику» УВАН) не згадує Бориса Тенету серед членів «Ланки»: «...І члени цього об'єднання майже всі були студентами київських навчальних закладів. Так, Марія Галич училася в Київському Інституті Народної Освіти, Григорій Косинка – теж там, Антоненко-Давидович був студентом Київського Політехнічного Інституту, Валер'ян Підмогильний теж там. Тільки про Євгена Плужника я нічого не знаю². А Хтодосій Осьмачка був студентом Київського Педагогічного Інституту» [15; 354]. У спогаді «Недостівана пісня ранньої осені» Б.Антоненко-Давидович стверджував, що Б.Тенета таки належав до згадуваного літературного угруповання: «На тлі тодішніх масових літературних організацій «Гарту», а надто «Плугу», що мали свої численні філії мало не в кожному українському місті, «Ланка» була лише маленькою літературною групою київських молодих письменників. У ній було тільки чотири прозаїки, один поет. Один напівпоет-напівпрозаїк (Б.Тенета) і жодного критика» [1; 54].

У листі Б.Антоненка-Давидовича до дніпропетровського краєзнавця Ю.Сушенка від 10 липня 1967 року [див.: 10; 83] Б.Тенету названо членом «Ланки», але, хоч як це дивно, серед її членів не згадано Марії Галич. Виникає також запитання, чому Б.Антоненко-Давидович говорить лише про одного поета, тоді як до «Ланки» входили і Є.Плужник, і Т.Осьмачка?

У спогадах Докії Гуменної «Дар Евдотеї» також згадано Б.Тенету як члена «Ланки» [див.: 4; 94]. Однак у спогаді йдеться про 1928 рік, коли угруповання вже було реорганізовано в МАРС, який у цей час доживав останні місяці. На мою думку, найбільш вірогідним документом можна вважати інформацію ланківців про виникнення «Ланки», вміщену в журналі «Життя і революція» за 1925 рік: «Літературну організацію «Ланка» заклали п'ятеро письменників (Антоненко-Давидович Б., Косинка Г., Осьмачка Т., Підмогильний В. та Плужник Є.), що відокремилися влітку 1924 р. від так званого «Аспису». Пізніше до асоціації приєдналася Марія Галич. Платформа асоціації

¹ Ю.Ковалів не назвав В.Підмогильного – організатора «Ланки».

² У всіх цитатах орфографію та стиль авторів збережено, пунктуацію уніфіковано за сучасним правописом.

² Т.Осьмачка допустив неточність: Б.Антоненко-Давидович навчався в Київському ІНО, В.Підмогильний, на думку В.Мельника, «слухав лекції в Інституті народного господарства».

базується на визнанні жовтневої революції, як передумови до соціального й національного визволення України. Гадаючи, що письменство життєве ніколи не може бути абстрактне й коріння свої в економічних процесах мас, асоціація вважає, що письменство повинно правдиво відбити в художніх формах добу, як вона синтезується в творчій уяві письменника, – це завдання на всю широчінь стало перед укр[аїнською] літературою пореволюційною в зв'язку з перебудовою суспільства й творенням нового побуту. Асоціація визнає за укр[аїнським] письменством величезне історичне значіння в справі змагання до соціальної та національної волі, тим-то асоціація не розриває з найкращими визвольними традиціями української літератури й не відкидає літературної спадщини старої літератури української, вважаючи, що жовтнева революція й її література становить собою органічний стан у історичному розвитку України... Членом асоціації може бути кожен письменник та критик, незалежно від форми творчості, твори якого видруковано в радянській пресі чи окремою книжкою на терені УРСР, – за рекомендацією 3-х дійсних членів асоціації...» [5; 103, 104]. Проте не можна не брати до уваги і спогади Б.Антоненка-Давидовича. Можу припустити, що Б.Тенета таки був у «Ланці», але приєднався до неї пізніше, вже перед виникненням МАРСу. Та й В.Мельник, автор ґрунтового дослідження про В.Підмогильного, також висловив думку про те, що Б.Тенета ввійшов до складу «Ланки» останнім [див.: 12; 137].

Організатором літературного угруповання «Ланка» був В.Підмогильний. Це засвідчують у своїх спогадах і Т.Осьмачка, і Марія Галич, і Б.Антоненко-Давидович. Письменник Ю.Смолич у книжці «Розповіді про неспокій немає кінця» стверджував, що «...був Підмогильний якраз найдіяльніший і найенергійніший організатор згаданої «Ланки» (пізніше й «МАРСу»), найвизначніший авторитет поміж того кола письменників, яке ми, «гартованці», вважали суґубо попутницьким, навіть у якійсь частині правопопутницьким та «не до кінця радянським» [16; 601, 602].

Гартівський критик А.Клоччя також залишив інформацію про виникнення «Ланки» та її фундатора: «Ланкісти», остаточно сформувавшись у жовтні 1924 р[оку], в залах ВУАН, а потім ІНО – вперше прилюдно заявили про своє існування. І на цих зборах від імені «Ланки» її ідеологом виступав В.Підмогильний» [7].

У спогадах та листах до літературознавця В.Півторадні Марія Галич неодноразово наголошувала на тому, що В. Підмогильний був не лише організатором «Ланки», а й душею цього товариства інтелектуалів. Письмениця подала чимало цікавих подробиць про організаційну та літературну діяльність ланківців, про їхні творчі контакти з членами інших угруповань, про погляди на художню творчість, на ставлення до літературних попередників, про ідеологічні переконання та європейські орієнтації: «Загалом у «Ланці» не було обмежень, про що писати – про місто чи про село – пиши, що хочеш, аби твір був хороший. До інших літературних організацій тут проголошено було толерантність, і літературний твір оцінювався не-

залежно від того, до якої літературної групи належав його автор. Роман Юрія Яновського «Майстер корабля», наприклад, з радістю зустріли всі члени «Ланки». З інтересом обговорювали твори Максима Рильського, Сосюри, Тичини, Бажана та й інші, що появлялися в пресі. Пильно стежили за літературним життям і то не тільки в межах України. Збиралися рідко, але збори завжди були змістовні. Тут або читав хто свій твір, або говорили про літературні новини. Щодо різних новин, неперевершений був з іскоркою сміху в очах Борис Антоненко-Давидович: він був, як говорить, душею товариства. Правда, й Валер'ян Підмогильний не поступався тут. Він був захоплений французькою літературою і щоразу, як ми збиралися, розповідь бувало то про П'єра Ампа, автора виробничого роману «Свіжа риба», і тут же додасть, що той належить до групи унанімистів, поінформувавши при тому, що течія ця виникла з дадаїзму, теж літературної течії. То розкаже про сюрреалізм у французькій літературі, про Жюль Ромена і його твори «Атака автобусів», «Люсьєна», що вийшли у нас в перекладі, або ще яку новину повідомить. Але найбільше цікавило Підмогильного, та і нас усіх, міжнародне об'єднання прогресивних письменників, діячів культури «Клярте», засноване Анрі Барбюсом після Жовтня і явно під його впливом. Туди входили: Анатоль Франс, улюблений письменник Підмогильного, і Ромен Роллан, Г.Уеллс, Г.Манн, загалом видатні письменники світу. Підмогильний передплатував журнал, що видавала та асоціація (було в неї і своє видавництво, теж «Клярте»). Шанобливо він брав журнал до рук і клав перед нами на столі – біла обкладинка і на ній посередині виведено чорною тушшю: «Clarte». В тому журналі друкувалися твори В.Леніна, А.Луначарського, Максима Горького. Звичайно, Підмогильний хотів би, щоб там видруковано було щось і з української радянської літератури, щоб у той ланцюг всесвітньої культури включити й українську ланку. Він старанно перекладав з французької Анатоль Франса, Вольтера, Проспера Меріме і багатьох інших» [2].

Справді, особливе місце у творчій спадщині В.Підмогильного посідають переклади творів французької літератури та філософії, зокрема: А.Франса, О. де Бальзака, Гі де Мопассана, П.Ампа, Ф.М.А.Вольтера, Д.Дидро, А.Доде, П.Меріме, Г.Флобера, К.Гельвеція, В.ґюґо, Ж.Дюамеля тощо. Іще двадцятилітнім юнаком він зробив блискучий переклад роману А.Франса «Таїс» та написав до нього фахову передмову. Працюючи редактором видавництва ЛіМ та консультантом із зарубіжної літератури у видавництві «Рух», Підмогильний був організатором, редактором і перекладачем багатотомних видань О.Бальзака (15 томів), А.Франса (25 томів). Протягом 1930–1934 років він переклав романи «Монт-Оріоль» Гі де Мопассана, «Вербовий манекен», «На білому камені», «Пінгвінський острів», «Тінявий берег» А.Франса, «Жак-фаталіст і його пан», «Небіж Рамо», «Черниця» Д.Дидро, філософський трактат К.Гельвеція «Про людину, її розумові здібності та її виховання» й ін. В.Підмогильний, за словами перекладача Г.Кочура, створив власну школу художнього перекладу: «Підмогильному доводилося виступати в багатьох

випадках піонером: він мусив перший знаходити відповідники для багатьох термінів, синтаксичних зворотів, тонкощів стилістики. І в багатьох випадках він переможно виходив з цих труднощів. Мова його перекладів, а надто пізніших, надзвичайно багата і барвиста і одночасно дуже природна» [9; 21]. В.Підмогильний залучав до перекладацької діяльності й інших членів «Ланки». Так, Є.Плужник активно перекладав твори М.Гоголя, Л.Толстого, А.Чехова, М.Горького, М.Шолохова; Т.Осьмачка – твори В.Шекспіра, зокрема трагедії «Макбет».

Марія Галич не раз згадувала про активну перекладацьку діяльність ланківців: «В «Ланці» майже всі щось перекладали: Підмогильний – з французької, Плужник – «Тихий Дін» Шолохова, робив з нього сценарій. Я, про себе, звичайно, перекладала «Анну Кареніну» Льва Толстого – мене вражало там глибоке проникнення письменника в психологію жінки й людини взагалі» [2].

«Ланкою» літературне угруповання звалось не випадково. Б.Антоненко-Давидович так пояснював цю назву: «Перед тут вів Валеріан Підмогильний, організатор і душа «Ланки», який і дав цій групі її ім'я, що об'єднувало нас, таких різних своїм творчим обличчям, у одне здружене товариство. Кожний із нас прагнув у міру своїх сил і здібностей заповнити зяючу прогалину, що утворилася в українській літературі після великих катаклізмів, і всім разом стати ланкою в розірваному ретязі, перебираючи все те демократично-народне, що мала в собі дожовтнева українська література, й творчо опрацьовуючи його на своєму шляху в майбутнє» [1; 54]. На допиті Є.Плужник наголошував на тому, що «Ланка» «мала об'єднати стару українську літературу з новою, оскільки пролетарська література розвивала українські традиції».

М.Галич також відзначила, що назва обумовлювала основні стратегічні напрямки організації: «Ланка», як свідчить і назва про те, ставила своїм завданням бути зв'язком (кільцем, ланкою) між старим і новим. Хоча така мета цілком розходилася з моєю, я все ж туди вступила, вирішивши відвідувати «Ланку» як студію – вивчала ж я класичну літературу в університеті, де з тієї самої кафедри говорили й про твори письменників, що входили до «Ланки». Незабаром я побачила, що помилилася – в «Ланці» панувала думка, що навчитися писати взагалі не можна і що кожен письменник мусить сам із себе добувати майстерність³. Відси у мене склалася уява про «Ланку» як про шахрайство, бо нащо ж, справді, здалася літературна організація, яка не ставить собі метою зростання, творчу допомогу. В тій моїй думці я ще більше переконалася, коли «Ланка» реорганізувалась (їй закидали замкненість), змінивши назву на «МАРС» –

³ Саме ці погляди В.Підмогильного висловлює герой роману «Місто» – поет Вигорський – у розмові зі Степаном Радченком:

– А мабуть, таки доведеться до якогось угруповання приста-ти, – сказав Степан. – Погано молодому без підтримки.

Поет скривився.

– З двох одне: або ви здібний, тоді підтримка вам не-потрібна, або ви нездара, тоді вона вам не допоможе.

майстерня революційного слова, – що в 1929 р. ліквідувався. Збори «Ланки» і «МАРСу» відвідувала (відбувалися вони разів чотири на рік)» [3]. У спогадах Т.Осьмачки «Мої товариші» знаходимо іншу інформацію про зібрання ланківців: «Загальні збори «Ланки» завжди відбувалися конче один раз на не-ділю. А підставами для зборів поза визначеними ме-жами були: написання твору нового яким-небудь чле-ном організації, політична подія, що могла впливати на життя України, культурне явище у духовнім житті, яке могло зацікавити чи пресу однієї якоїсь нації, чи пресу всіх націй. Так, коли умер Анатоль Франс, то ми збиралися і читали про нього доповідь і посилали своє співчуття Французькій Академії» [15; 354].

У листі до В.Півторадні Марія Галич продовжила цю тему: «Рефератів якихось чи доповідей ні в «МАРСі», ні в «Ланці» не було, що я вважала за не-долік організації. Теоретичні розмови виникали під час обговорення творів, причому й твори свої не всі члени організації тут читали» [11].

Взимку 1924 р. «Ланка» організувала літературні вечори в залі Всенародної бібліотеки Української академії наук, в ІНО та Губпартшколі, які мали великий успіх у літературно-мистецьких колах. І надалі члени «Ланки» охоче виступали перед багачисленними читацькими аудиторіями. У 20-ті роки ланківці активно друкувалися в періодиці, у таких виданнях, як «Більшовик», «Вир революції», «Глобус», «Життя й революція», «Жовтень», «Літературна газета», «Літературний ярмарок», «Нова громада», «Нова Україна», «Січ», «Український пролетар», «Універсальний журнал», «Червоний шлях», «Шляхи мистецтва» та ін. У цей період кожен член «Ланки» мав по одній або й кілька книжок. Б.Антоненко-Давидович надрукував збірки оповідань «Запорошені силуети» (1925), «Синя волошка» (1927), повість «Смерть» (1928), М.Галич – дві збірки оповідань «Друкарка» (1927), «Моя кар'єра» (1929), Г.Косинка – збірку оповідань «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибрані оповідання» (1928), Т.Осьмачка – поетичні збірки «Скитські вогні» (1925), «Клекіт» (1929), В.Підмогильний – збірки оповідань та новел «Військовий літун» (1924), «Проблема хліба» (1927), повість «Третя революція» (1925), роман «Місто» (1928), Є.Плужник – поетичні збірки «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), роман «Недуга» (1928), Б.Тенета – збірку оповідань «Листи з Криму» (1927), повість «Гармонія і свинушник» (1927). В.Підмогильний та Є.Плужник уклали відомий у 20-ті роки словник «Фразеологія ділової мови» (К.: Час, 1926, 1927).

Кожен митець відзначався творчою індивідуальністю, жанрово-стильовою самобутністю. Психологічний реалізм притаманний інтелектуально-філософській прозі В.Підмогильного; у творчій Г.Косинки риси імпресіоністичної поетики перепліталися з неоромантизмом та символізмом; Є.Плужник поєднав неоромантизм з імпресіонізмом та неокласичною поетикою; Т.Осьмачка подав чудові зразки експресіоністичної поезії, Б.Антоненко-Давидович – реалістичної прози, Б.Тенета – імпресіоністичної та реалістичної. Згадувані письменники виводили українську літературу на європейські обрії, проти-

стояли згубним тенденціям схематизму та ілюстративності, які все частіше стали практикуватися в художній творчості. Вони віддавали перевагу філософичності, зображенню психологічно-рельєфних характерів, прагнули до постановки вічних, загальнолюдських проблем, критично сприймали радянські реформи, з повагою ставилися до національних літературних традицій. Письменники ґрунтовно вивчали не лише європейську літературу, а й філософію, зокрема праці К.А.Гельвеція, Е.Канта, Ф.Ніцше, Ж.-Ж.Руссо, Б.Спінози, З.Фройда, А.Шопенгауера, О.А.Шпенглера та ін.

Прикметно, що в центрі їхніх високохудожніх творів знаходиться людина з болями та стражданнями, яка почуває себе незатишно в епоху бурхливих соціальних перетворень 20-х років ХХ століття.

На тлі численних пролетарських угруповань ланківці відзначалися освіченістю, високим фаховим рівнем, критичністю та стриманістю в судженнях. «Ланка» намагалася перебувати подалі від політичних замовлень, однак не приховувала своєї критичної позиції стосовно політики радянської влади в усіх сферах життя й літературно-мистецького зокрема, що засвідчують виступи ланківців під час літературної дискусії 20-х років. Ю.Ковалів так окреслив позицію цієї організації: «“Ланка” і надалі протистояла вульгарним тенденціям офіційно заохочуваної “пролетлітератури”, київським філіям “Гарту” та “Плугу”, деструктивній практиці панфутуристів, обстоювала високі критерії достеменного мистецтва слова, тому підтримала позицію М.Хвильового у Літературній дискусії 1925–1928 років, проте виявляла обережне ставлення до “політики партії в галузі художньої літератури”, вдаючись до пасивного опору» [8; 58].

У пресі не припинялися наступи на ланківців, культивувався ставлення до них, неокласиків і ваплітян як до ворожих опозиційних сил, непролетарських «попутницьких» організацій з буржуазно-націоналістичним духом. Оскільки «Ланці» дорікали за її замкненість, а ланківцям за ідеологічні ухили, організація вирішила розширити свої ряди, а також за-

явити про свою готовність творити нову ідеологічно витриману пролетарську літературу на засадах комуністичної ідеології. Однак за традиційним набором ідеологічних гасел, здекларованих уже новим МАРСом, проглядаються ті ж ідейно-естетичні принципи, які сповідувалися у «Ланці»: висока художня майстерність та творча свобода кожного члена угруповання. Оголошення про утворення МАРСу було вміщено в журналі «Життя й революція» за 1926 рік: «7 листопада 1926 року в Києві заснувалася нова літературна організація «МАРС» – Майстерня Революційного Слова. «МАРС» має на меті об'єднати революційних письменників і критиків Києва з метою сприяння розвитку пролетарської літератури й культури, як переходового етапу до літератури й культури соціалістичної. Стремлячи до утворення кращих зразків пролетарської літератури, Майстерня революційного слова в основу своєї мистецької праці покладає засади комуністичної партії, надаючи своїм членам права користуватися різними літературно-художніми засобами. «МАРС» ставить своїм завданням боротьбу з графоманством і зарозумілістю в літературі. Ця літературна організація об'єднує таких т.т.: Антоненко-Давидович, Брасюк, Галич, Качура, Косинка, Підмогильний, Плужник, Тенета, Фальківський, Ярошенко» [6; 111].

Однак створення МАРСу не врятувало ситуації. Напади пролетарської критики та пильність партійних функціонерів лише посилювалися. На початку 1929 р. марсівцям довелося самоліквідуватися.

Протягом 1934–1937 рр. були заарештовані і знищені майже всі члени «Ланки». Вижити змогли лише троє: Марія Галич у 30-ті роки відійшла від літературної діяльності; Тодось Осьмачка, репресований і переслідуваний, катований у радянських психлікарнях, у роки Другої світової війни вирушив на еміграцію; Б.Антоненко-Давидович після тюремних поневірянь та заслання лише в 1957 р. повернувся до Києва. Твори ланківців були вилучені з бібліотек, а їхні імена надовго викреслені з літературного процесу ХХ століття.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Недоспівана пісня ранньої осені / Б.Антоненко-Давидович // Нащадок степу: Спогади про Валер'яна Підмогильного / Упоряд. М.Чабан. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – С. 54.
2. Галич М. Косинка в літературі (1924–1929) / М.Галич // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІРНБУВ). – Ф. 274. – Од. зб. 1015. – Арк. 3–4.
3. Галич М. [Спогади про свою літературну діяльність] 24 вересня 1957 р. / М.Галич // ІРНБУВ. – Ф. 274. – Од. зб. 276. – Арк. 4–5.
4. Гуменна Д. Дар Евдотей. Испит пам'яті / Д.Гуменна. – Балтимор–Торонто: Українське вид-во «Смолоскіп», 1990.
5. Життя і революція. – 1925. – № 1–2.
6. Життя і революція. – 1927. – Ч. 1.
7. Клочья А. «Київ–Гарт» за документами / А.Клочья // Літ. газета. – 1928. – 15 груд.
8. Ковалів Ю. Письменство «розстріляного відродження»: від літературних угруповань до літературної дискусії / Ю.Ковалів. – К., 2004.
9. Кочур Г. Майстри перекладу / Г.Кочур // Всесвіт. – 1966. – № 4.
10. Лист Б.Антоненка-Давидовича до Ю.Суценка від 10 липня 1967 року // Нащадок степу: Спогади про Валер'яна Підмогильного / Упоряд. М.Чабан. – Дніпропетровськ: Січ, 2001.
11. Лист М.Галич до В.Півторадні від 16 травня 1963 року // ІРНБУВ. – Ф. 274. – № 1005. – Арк. 1.
12. Мельник В. Суворий аналітик доби. Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / В. Мельник. – К., 1994.
13. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі / Мовчан Р. – К.: ВД «Стилос», 2008.
14. Осьмачка Т. Мої товариші. Історично-мемуарна розвідка про людей розстріляного відродження 20-х років / Т.Осьмачка // Прометей. – 1954. – 26, 28, 30 лип.
15. Осьмачка Т. Мої товариші / Т.Осьмачка // Науковий збірник (1945–1950–1995) IV. – Нью-Йорк, 1999.
16. Смоліч Ю. Підмогильний / Ю.Смоліч // Твори: у 8 т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 7.